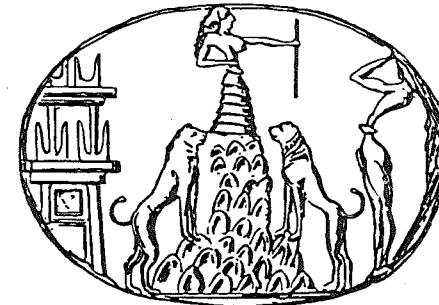

Øystein Gullvåg Holter

MANNEN SOM GAVE

MANNEN SOM GAVE

Øystein Gullvåg Holter

Øystein Gullvåg Holter, sosiolog,
Arbeidsforskningsinstituttet, pb. 8171,
0034 Dep. Oslo 1

Det patriarkalske paradigmet og dets motsats

Introduksjon

Denne artikkelen tar opp et velkjent paradigme innen samfunnsvitenskap - tanken om at vår kultur langt til bake er fundert på et bytte av kvinner, med kvinner som sirkulasjonsmidler i slektskap. Hos Levi-Strauss og forfattere som deler hans syn er byttet av kvinner tilmed i en viss forstand konstituerende for kultur, fordi småsamfunnene utvikler seg og danner høyere fellesskap gjennom det Gayle Rubin kaller "the traffic in women" (1).

Jeg hevder at bytte av kvinner ikke kan forsvares som et universelt fenomen, og jeg legger fram historisk materiale fra vår tidlige (før-antikke) kulturtradisjon for å vise dette. Materialet tyder på at menn, mer enn kvinner, var de som sirkulerte i forbindelse med ekteskap. Denne tendensen kan sammenfattes i "mannen som gave". Menns mobilitet og kvinners stabilitet var et gjennomgående trekk i samfunnet som var konsistent sammenføydd med et i hovedsak matrilocalt slektskapssystem. Den historiske gjennomgangen er basert på et større stipendarbeid om patriarkatets framvekst (2).

Et "paradigme", som vel på norsk må kalles "tankeboks", er et konserverende begrep. Fra en vitenskapsteoretisk synsvinkel er det av begrenset interesse å erstatte et paradigme med et mot-paradigme. Likefullt er det gjerne her forandring starter, og negasjonen eller mot-paradigmet kan sees som et første ledd i dette.

"Bytte av kvinner" som en universell og kulturskapende prosess er en del av større paradigme; tanken om at patriarkat eller mannsmakt er et universelt sosialt fenomen. Jeg tar opp spørsmålet om hvordan dette synet har blitt imøtegått, og hva bakgrunnen kan være for at motstandernes alternative visjoner i så høy grad har gjenspeilet det dominerende synet, og endt som en negasjon, ikke en opphevelse.

I antikkens samfunn i Middelhavsregionen og Midt-Østen eksisterte det, som i Kina, tradisjoner der patriarkatet ble beskrevet som et historisk fenomen. Diskriminering av kvinner ble innført av navngitte herskere, rett nok i en fjern fortid, men likevel i historisk og ikke mytologisk tid. Med kristendom, europeisk middelalder og tidlig kapitalisme ble patriarkatets status endret. Opplysningstidas menn og kvinner sto i en tradisjon der patriarkat var blitt et udiskutabelt universelt naturfenomen.

Det var rapportene fra Amerika, India og Afrika som tvang europeerne til å innse patriarkatets begrensninger (3). Da nayarene, som praktiserte matrilocalt besøksekteskap, ble kjent (Buchanan 1809), skapte det en vitenskapelig sensasjon. I de følgende årtier strømmet det på med rapporter fra samfunn som iallfall ikke liknet den europeiske oppfatning av patriarkat, samfunn som der kvinner sto likt om ikke over mannen.

Den teoretiske responsen på dette materialet ble utviklet fra midten av det forrige århundre. "Slektskap" ble rammen om mye av denne forståelsen, og i en forstand kan man si at speilvendingen begynte allerede her. Særlig er det relevant når det gjelder konseptet om "slektslinje", "stamtre", som vi skal komme tilbake til. Den speilvending som først og fremst skapte debatt var likevel tanken om matriarkatet, eller morsrettssamfunnet.

Matriarkatets svakheter ble snart åpenbare: det fantes materiale som viser kvinner i en sterk stilling i mange samfunn, men få eller ingen gjennomgående kvinnestyrte samfunn. Derfor ble denne teorien omlag fra århundreskiftet skjøvet ut av det akademiske selskap, men den ble også vannet ut og i en forstand kooptert. Man tillot gjerne sterke kvinner eller store mødre i periferien, i fotnotene, som kontrast til hovedbildet.

Visse typer mot-paradigmer kan være ikke bare til fordel for det herskende paradigmet, men tilmed en nødvendig forutsetning for dets vedlikehold. Dette kan sammenliknes med de litt mer subtile former for "modellmakt" som Stein Bråten har beskrevet. "Matriarkalistene" gjennomførte et stort og ofte fortjenestefullt arbeid. Resultatet er likevel, mer enn hundre år etter at debatten startet, at det patriarkalske paradigmet har blitt stående, om enn med litt andre begrunnelser.

Dette er ikke bare en refleks av forhold i vårt samfunn. Det er også i høy grad en følge av den mot-visjon som ble stilt opp mot patriarkatet. Den historiske opprinnelsen til patriarkatet forsvant så og si i matriarkatets skygge. Det kan derfor hevdes at antikkens folk på dette punkt var mer opplyste enn vi er, for i vårt samfunn er det ikke akseptert at mannsmakt er et historisk fenomen. Man kan strekke seg til at det er et sosialt fenomen, men de "sosiale" årsakene (blant populære hypoteser er krig, plogjordbruk og kveghold) er oftest plassert i en dunkel forhistorie.

En enkel, og ofte riktig, kritikk av det matriarkalske mot-paradigmet var at det plasserte kvinner øverst i stedet for å konsentrere seg om hvordan menns overmakt vokste fram fra mer egalitære forhold. Spørsmålet blir hva slags likhet man tenker seg. Heller ikke her er det særlig vanskelig å se hvordan trekk ved vårt eget samfunn påvirker evnen til å formulere motsatser.

Bak begge disse motsatsene ligger en referanseramme som de i høy grad har delt med det patriarkalske syn de angrep. Man tenker seg "menn" og "kvinner" i ulike posisjoner. Hva om det skulle vise seg at herredømme er innebygd allerede i disse kategoriene, slik de foreligger for oss, i vårt samfunn?

De som angrep patriarkatets universelle status, holdt samtidig i stor grad fast ved sosialt kjønn som et universelt fenomen. Derfor ble også alternativene til patriarkatet befolket ikke med mennesker, men med kvinner og menn slik vi kjenner dem. Sterkere eller svakere, men likevel mannlige og kvinnelige. Dette kan sammenliknes med tanken om at folk handler for å maksimere sin nytte, og en lang rekke andre forestillinger som som klistrer seg på, lik uinviterte gratispassasjerer, i våre forestillinger om det fremmede. For å forstå hva dette kommer av, og for å utvikle midler mot det, er det nødvendig med innsikt i prosesser i vårt eget samfunn - og i vår sammenheng, innsikt i det moderne kjønnssystemet (4).

Solsøster og månebror

Jeg skal gi et historisk eksempel på hvordan våre kjønnsforhold blir eksportert til fjerne tider og steder - også av de som stiller seg kritisk til patriarkatets universelle status. Det dreier seg om spørsmålet om solas og månens kjønn i tidlig religion.

Sola og månen må sies å være et glimrende bilde på de to posisjonene i kjønnsforholdet i vårt samfunn. Begge parter lyser jo, om enn ikke like mye; månen lyser ved å reflektere sollyset. Når mytologer og historikere beskjefter seg med tidlig religion, har de hatt en merkeverdig instinktiv evne til å finne solguder og månegudinner.

En av hovedideene blant de som har argumentert for at kvinner hadde en sterk stilling i før-antikke samfunn, særlig i Hellas, har vært at kvinnes makt fikk religiøst uttrykk i gudinner makt, og at den store gudinnen var en månegudinne. Hennes prestinner var måneprestinner. Dette hevdes av Briffault, av Willets, av Harrison, av Graves, av Butterworth og av en lang

rekke andre "matriarkalister". Dette har gitt "patriarkalistene" forholdsvis lett spill, for når en gjør patriarkatet avhengig av månedyrking er saken tapt på forhånd, iallfall i gresk område. Men om sola kunne tenkes å være kvinne - se den ideen har ikke falt disse forskerne inn, iallfall ikke mer enn i en og annen bisetning (5).

Er det riktig at sola mest var mann og månen mest kvinne? Jeg skal kort gjennomgå materiale fra de viktigste samfunnene ved Middelhavet og i Midt-Østen.

Grekerne hadde i klassisk tid en mannlige sol, og en kvinnelig måne - Helios og Selene. Dette er imidlertid antakelig seine figurer. Helios er ikke nevnt i tavlene fra mykensk tid, og mangelen på ritualer og kultus for guden tyder ikke på at han er gammel. Det er også kjent at andre guddommer kunne bli dyrket som sola.

Artemis, eller mer presist hennes mykenske forløper, er den guddommen som har størst sjanse til å ha vært identifisert med sola før Helios kom inn i bildet. Artemis ble i lokale tradisjoner kalt den glitrende, den strålende, den gyldne, og varmens herskerinne. Sofokles bygde på eldre tradisjoner da han kalte henne den månebærende og den ild-strålende. I homeriske hymner ble hun kalt den gyldent-strålende; hun har tilmed et gyldent strålesverd. Artemis ble i Anatolia framstilt med sola i pannen, og hennes nære assosierte Hekate ble også framstilt som sol (6). Forbindelsen mellom Artemis/Hekate og sola har en klar parallell hos grekernes østlige naboer (jfr. hittittene under).

Som vi skal se, er det sannsynlig at grekerne i mykensk tid i likhet med de fleste andre folk oppfattet månen som mannlige. Sikkert er dette imidlertid ikke. Robert Graves tolker den mannlige herskertittelen Minos som 'månens kreatur' (gr. meinos osia) ut fra tanken om månen som kvinne. 'Månen' er nok mer sannsynlig, selv om mange andre tolkninger er mulige. Det er i denne sammenheng av interesse at Minos i tradisjonen var gift med Pasifai, 'den altoverstrålende'.

Etruskerne hadde en solgudinne Cel, men hun spilte en mindre rolle enn guden Cath/Cautha, hvis navn betydde 'sol'. Det er imidlertid vanlig antatt at Cath har tilknytning til anatoliske solguddommer. Sannsynlig er guddinnen Hebat, ettersom Cath særlig ble dyrket i Heba, et sted i Volski-området (7). (Jfr. hittittene under).

Det skapte endel røre, tidlig i vårt århundre, da man oppdaget at sola i de hittittiske tekstene (dagens Tyrkia) var kvinne.

Sola ble angitt med tegnet Utu (som i Sumer). Hun var tvekjønnet, må man tro, siden en mannlig versjon av Utu også forekommer, men primært blir hun referert til som kvinne. Hun hadde lik Artemis/Hekate en dobbeltkarakter som sol "over og under jorda".

Det vesentlige ved denne solgudinnen var at hun var hittittenes høyeste guddom, med ansvar for kongemakt og arvsfølge (iallfall i teorien), og et mektig presteskap med basis i Arinna nær hovedstaden Hattusha. Trass i meget klare utsagn hva gjaldt hennes makt, var forskerne lenge skeptiske; dette var jo noe uventet. Kongen regjerte som bror av hennes øversteprestinne, seinere som hennes ektemann.

Etterhvert har det kommet fram at solgudinnen går tilbake til hittittenes tidligste tid og at hun spilte en vesentlig rolle i forhold til Hittitter-rikets periferi, så som i Arzawa (Efesos-regionen). Hun ble seinere redefinert ut fra hurriernes påvirkning i riket, og omdøpt etter deres storgudinne Hebat (jfr. etruskerne). Tradisjonen fra solgudinnen forklarer et av klassisistenes mysterier: hvorfor Herodot beskrev solguden Mithra som kvinne.

Det hittittiske tilfellet er det klareste eksempel på sola som kvinne, men det er ikke det eneste. Trass i at man i Japan helt fram til i dag har hatt et liknende arrangement - keiseren, mikadoen, var inkarnasjonen av den høyeste guddom, solgudinnen - er det ikke foretatt komparative studier, og heller ikke materialet om solgudinnen av Arinna er samlet (denne situasjonen er illustrerende (8)).

Hitittenes måneguddom Kasku var mannlig og sekundær. Månen var også i Anatolia mannlig (Armas); guden var knyttet til menstruasjon (9).

Egypternes sol var mannlig, men himmelen var kvinne og jorda mann, og forholdet er tvetydig. Sola ble ofte identifisert med en bille, ikke spesielt mannlig. I Egypt som så mange andre steder (også i norden) ble solskiven framstilt i seremoniell sammenheng på en båt eller en vogn; kjønn er ikke klart.

Inderne, eller mer presist de ariske inntrengerne som beskriver seg selv i Rigveda, hadde en solgud Surya. Imidlertid er solguden forsynt med en datter med samme navn, og det er ikke gitt at hun er den yngre. Datteren er viktigere enn faren i mytene. Hun kan ha blitt adoptert inn som følge av at Indus-kulturen eller folkene nordvest for den dyrket en solgudinne; særlig mange andre grunner til at de patriarkalske Rigveda-folkene skulle lage en datter med samme navn som faren er ikke lett å se. Alternativt er faren et seinere tillegg. Solstrålene har ofte hunkjønn i Rigveda (10).

Sumer og Babylon. Gudinnen Inanna, seinere Ishtar, som spilte en hovedrolle i Mesopotamia ble beskrevet som himmelens dronning og også på andre måter knyttet til sola, men ble ikke selv oppfattet som sola. Sola i sumerisk Midt-Østen het Utu (seinere Shamas), og ble ansett som mann. Utu har visstnok ingen forbindelse med gudinnen Uttu.

Månen var mann, Nanna (seinere Sin), med hovedsenter i Ur - en by som spilte en viktig rolle i utviklingen av kongemakten i Sumer. Ialffall i det seine Sumer ble Nanna oppfattet som far av Utu og Inanna. Det er endel vansker med å akseptere dette som en opprinnelig tradisjon; i Inannas hjemby Uruk var himmelguden Anu hennes far, og hennes navn skal være avledet av Nin-anna, 'himmelens hersker' (eller 'søster'). Nannas farskap kan være resultatet av Urs makt (11).

Elam (øst for Sumer) er blant "matriarkalistenes" sterkeste kort; kvinner sto sterkt i det tidlige elamske samfunnet og pantheon var lenge ledet av en gudinne (Pinikir). I sørøst-Elam var lederen gudinnen Kirisha, 'stor-gudinnen'; begge disse ble beskrevet som guddommenes mor. I øst fantes en tredje, Parti. Hinze bemerker at "elamittene ikke var det minste plaget ved tanken på to eller tre mødre av gudene"; ervervet eller "plastisk" slektskap er typisk i hele området. Sola (Nahhunte) og månen (Napir) var begge guder (12).

Hurriernes hovedguddom (ved siden av guden Tessub) var den før omtalte Hebat, og det er sannsynlig at hun allerede var assosiert med sola, siden hun ble identifisert med hittittenes solgudinne. Ved siden av henne hadde hurrierne en mindre viktig månegud Kusu (tilsv. hitt. Kasku), og likeledes en solgud Simigi.

Ugarith. Utu, kanskje hittittenes solgudinne, dukker opp i forbindelse med den Artemis-liknende gudinnen Anath i Ugarith-myten om Aqht (som tilsvarer den greske myten om Artemis og Aktaion). Asherah skal også ha vært dyrket som solgudinne. Sola var assosiert med Astarte/Tanit i Fønikia (og Karthago), men også med andre. Månen het Yrh, spilte en mindre rolle, og var mann (13).

Samlet viser materialet at det ikke er grunnlag for noen allmen regel om sola som mann og månen som kvinne. Månen er nesten alltid mann og med et vesentlig unntak (Ur) sekundær. Videre ser vi at det i mange tilfeller er tvil om solas kjønn, og indikasjoner på at hun var tvekjønnet. Der solguddommen hadde størst betydning, var hun primært kvinne. Det meste av dette materialet har vært kjent lenge, og man kunne tilføye greske og andre tradisjoner om periferiens folk som dyrket solgudinner.

Man skal ha sterke briller på for å slutte seg til månens allmene kvinnekjønn og solas allmene mannekjønn ut fra dette bildet. Så hvorfor ble dette tatt for gitt, på samme måte som den like feilaktige ideen om at jorda generelt er kvinne og luftguddommen generelt mann (14)?